

<https://doi.org/10.62837/2026.5.292>

AYGÜN ƏLİ qızı BAĞIRZADƏ
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, müəllim
GDU dissertant

QƏRBİ AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİNDƏ PEŞƏ-SƏNƏT LEKSİKASININ TARİXİ-FİLOLOJİ TƏDQIQI

Açar sözlər:

Azərbaycan dilində: Qərbi Azərbaycan, dialektologiya, peşə-sənət leksikası, etnoqrafizm, arxaizmlər, Göyçə, Zəngəzur

İngilis dilində: Western Azerbaijan, dialectology, professional and craft lexicon, ethnographism, archaisms, Goycha, Zangezur

Rus dilində: Западный Азербайджан, диалектология, профессионально-ремесленная лексика, этнографизм, архаизмы, Гёйча, Зангезур

Dilin cəmiyyət daxilindəki təbəqələşməsi, bilavasitə ümummilli dil zəmnində formalaşır və özünü daha çox lüğət tərkibi, məna incəlikləri, üslublar və sabit söz birləşmələrində göstərir. Bu baxımdan sosial fərqliliklər nəticəsində yaranan dialektləri həmin ümummilli dilin fərqli qolları və ya təzahür formaları kimi qəbul etmək mümkündür.

Dilin lüğət tərkibi xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini, onun keçdiyi tarixi yolu, təsərrüfat həyatını əks etdirən ən etibarlı güzgüdür. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri, xüsusilə də tarixi coğrafiyamız olan Qərbi Azərbaycan bölgəsinin (Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz, İrəvan çuxuru, Ağbaba, Pəmbək, Loru və s.) şivələri özünün arxaik xüsusiyyətləri və zəngin leksikası ilə seçilir. Bu zənginliyin mühüm bir hissəsini peşə və sənət sahələri ilə bağlı formalaşmış xüsusi sözlər – peşə-sənət leksikası təşkil edir.

Əsrlər boyu bu bölgədə yaşayan soydaşlarımızın məişət tərzini, təbii-coğrafi şəraiti müxtəlif sənət sahələrinin - xalçaçılıq, dulusçuluq, dəmirçilik, daşyonma, dərzçilik, eləcə də əkinçilik və maldarlığın spesifik qolları inkişafını şərtləndirmişdir. Təəssüflər olsun ki, XX əsrdə xalqımızın başına gətirilən deportasiyalar və etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində bu canlı şivələrin daşıyıcıları öz doğma areallarından didərgin salınmışdır. Bu baxımdan, Qərbi Azərbaycan şivələrindəki peşə-sənət leksikasının toplanması, sistemləşdirilməsi və elmi müstəvidə təhlili tək-cə dilçilik yox, həm də milli kimlik və tarix elmi üçün mühüm aktualıq kəsb edir.

Qərbi Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi rayonlarında, xüsusilə Göyçə və Zəngəzur mahallarında qoyunçuluğun inkişafı birbaşa olaraq yun emalı və xalçaçılıq sənətinin yüksək səviyyəyə çatmasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə işlədilən terminlərin böyük hissəsi qədim türk mənşəli sözlərdir.

Şivələrdə yunun qırılmasından başlayaraq xalçanın toxunub başa gəlməsinə qədər hər bir prosesin, alətin özünəməxsus adı vardır:

Cəhrə və onun hissələri: Yun və ya pambıq əyirmək üçün istifadə olunan bu qədim alətin hissələri Qərbi Azərbaycan şivələrində fərqli adlarla çağırılır. Məsələn, cəhrənin ip sarıyan hissəsinə “mil”, milin fırlanmasını təmin edən taxta çarxa “pərə dabanı” və ya “fiy” deyilir.

İyin formaları: Əl ilə ip əyirmək üçün işlədilən “iy” alətinin müxtəlif növləri qeyd olunur. Ağır və böyük iylərə “bəbəş”, yüngül və sürətlə fırlanan növünə isə “teşir” deyilir. “Teşir” sözü birbaşa qədim türk dillərindəki “təşirmək” (fırlatmaq, çevirmək) felindən törəmişdir.

Hana alətləri: Xalça toxunarkən ipi sıxlaşdırmaq üçün istifadə olunan dəmir alət ədəbi dildə “həvə” adlansa da, Göyçə və İrəvan şivələrində buna “kirkid” və ya “tarak” deyilir. Toxunmuş xalçanın tüklərini qırmaq üçün işlədilən xüsusi qayçıya isə “qırxılıq” və ya “gəvə qayçısı” adı verilmişdir.

İp boyama (Boyaqcılıq): Təbii üsullarla ip rəngləyən sənətkarlara “boyaxçı” deyilirdi. Onların işlətdiyi böyük mis qazanlar “tiyan”, boyaq maddəsi kimi istifadə olunan bitki kökləri isə “silov” və ya “gəndəlaş kökü” adlanırdı. (1, 25)

Həyati əhəmiyyətli alətlərin istehsalı Qərbi Azərbaycanda dəmirçilik sənətinin geniş yayılmasını təmin etmişdir. Xüsusilə Qarakilsə (Sisian), Basarkeçər, Amasiya kimi mərkəzlərdə mahir dəmirçi ustalar fəaliyyət göstərmişlər.

Dəmirçilik sexlərinə yerli dildə “dükan” və ya “karxana” deyilirdi. Bu sənət növü ilə bağlı leksik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1 Körük və idarəetmə vasitələri: Ocağı alovlandırmaq üçün istifadə olunan böyük dəri kisəyə “körük”, onun dəmirdən olan uc hissəsinə (lügəsinə) “bülbülüm” deyilir.

2 Zindan və çəkiçlər: Dəmirin üzərinə qoyulub döyüldüyü ağır polad kütlə ədəbi dildə zindan adlansa da, yerli dialektə onun müxtəlif formaları “gədan”, “gəvən” və “sal daş” adları ilə fərqləndirilir. Böyük dəmirçi çəkiçi üçün “gürz” və ya “baltaçəkiç”, dəmiri tutmaq üçün istifadə olunan iri kəlbətin üçün isə “gəbçə” termini işlədilir.

3 Misgərlik məhsulları: Mis qablar hazırlayan ustaların leksikonunda rast gəlinən “güyüm” (su qabı), “satıl” (kiridə işlənən qab), “teşt” (böyük ləyən), “ləyənçə” kimi sözlər məişət mədəniyyətinin ayrılmaz dil elementləridir.

Qərbi Azərbaycan ərazisi özünün qədim memarlıq abidələri, xaçdaşları və qəbirüstü qoç fiqurları ilə zəngindir. Bu sənəti yaşadan ustalar “daşyonan” və ya “həkkak” adlanırdı.

Daşyonma sənətində işlədilən “gəzə” (daşı düz mütənasib kəsmək üçün xətkəş), “külüng” (daş qoparmaq üçün ikitərəfli sivri alət), “gəbəş” (daşın üzərini hamarlamaq üçün dişli çəkiç) kimi sözlər arxaik peşə leksikasına daxildir.

Dulusçuluq (torpaqdan qab-qacaq düzəltmə) sahəsində isə palçıqın yoğrulduğu yerə “çamurxana”, dulus çarxına “təpər”, bişirilmə kürəsinə isə “təndirxan” və ya “buxarı” deyilirdi. Hazırlanan məhsullar arasında “bardaq” (su qabı), “küpə” (turşu və pendir saxlamaq üçün), “nehri” (nehrenin gildən olan forması) geniş yayılmışdı.

Baxmayaraq ki, əkinçilik və maldarlıq ümumi təsərrüfat sahələridir, Qərbi Azərbaycan şivələrində bu sahələr elə incə sənətkarlıq və peşəkarlıq səviyyəsinə çatdırılmışdır ki, onlarla bağlı yaranan sözlər sırf daxili peşə leksikası xarakteri daşıyır.

Maldarlıq peşəsində isə heyvanların bəslənməsi və süd məhsullarının emalı ilə bağlı “çoratan” (süd süzülən xüsusi bez torba), “motallıq” (pendir saxlamaq üçün dəri emal edən şəxs), “bəbəv” (heyvanları saxlamaq üçün qayaaltı təbii sığınacaqların düzəldilməsi sənəti) kimi etnoqrafizmlərə rast gəlinir.

Qərbi Azərbaycan şivələrində geyim və ayaqqabı istehsalı ilə bağlı terminlər də milli koloriti ilə seçilir. Dərzilərin işlətdiyi “bəzi” (parça növü), “bəyəm” (geyim kənarlarına vurulan bəzəkli lent), “əbaçəkən” (üst geyimlərini tikən usta) kimi sözlər diqqəti cəlb edir. (2, 35)

Ayaqqabı tikən və ya təmir edən çəkməçilər (yerli dildə “başmaxçı”) tərəfindən işlədilən “biz” (deşici alət), “qəlib” (ayaq ölçüsü taxtası), “gön” (aşılanmış qalın heyvan dərisi), “şirəş” (dəriləri yapışdırmaq üçün bitki mənşəli xüsusi yapışqan) kimi terminlər bu sənətin daxili dil qanunauyğunluqlarını nümayiş etdirir.

Papaqçılıq Qərbi Azərbaycanın iqlim şəraiti və məişət mədəniyyəti baxımından ən önəmli sənət sahələrindən biri olub. Dağlıq və sərt keçən qış ayları bu bölgədə baş geyimlərinə, xüsusilə də kürk və papaq növlərinə tələbatı artırmış, nəticədə papaqçılıq daxilində çox zəngin bir leksik qat formalaşmışdır.

Qərbi Azərbaycanın coğrafi mühiti, xüsusilə də sərt dağ iqlimi əhalinin geyim mədəniyyətinə birbaşa təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən bölgədə heyvandarlıq məhsulu olan dərinin emalı (dəriçilik) və ondan müxtəlif baş geyimlərinin hazırlanması (papaqçılıq) sadəcə bir məşğuliyyət deyil, incə detallara malik bir sənət sahəsi kimi inkişaf etmişdir. Şivələrdə bu sənətlə bağlı qorunub saxlanılan terminlər həm qədimliyi, həm də regional rəngarəngliyi ilə seçilir. Dərinin xam maddədən hazır məhsul dərəcəsinə gətirilməsi prosesi yerli dialektə “dəri aşılamaq” və ya “gönçixarmaq” adlanır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən sənətkarların leksikonunda aşağıdakı spesifik sözlərə rast gəlinir:

Aşılı maddələri: Dərinin yumşaltmaq və qoxusunu aparmaq üçün istifadə olunan qarışığa “şora” və ya “zəy” deyilir. Dərinin tükünü tökmək üçün işlədilən əhəngli maye isə “əhəng suyu” və ya yerli şivədə “tük tökən” adlanır.

Dəri növləri: Aşlanmış qalın mal dərisinə “gön”, papaq və kürk üçün nəzərdə tutulan incə, zərif quzu dərisinə isə “gəbə” və ya “bəbəş dərisi” deyilir. Göyçə şivəsində xüsusi üsulla qurudulmuş xam dəri bəzən “gön-gönü” kimi də qeyd olunur.

Qərbi Azərbaycanda papaq kişinin rəmzi, qeyrət və ləyaqət nişanəsi hesab olunduğundan, papaqçılıq sənətinə və onun ustalarına (“papaqçı”) cəmiyyətdə böyük hörmət bəslənilirdi. İrəvan, Göyçə və Amasiya mərkəzlərində fəaliyyət göstərən papaqçıların daxili peşə leksikası olduqca zəngindir.

İş alətləri: Papağın tikilməsi və formasının saxlanması üçün işlədilən taxta qəliblərə “kafa” və ya “qəlif” deyilir. Papaqçıların dərinini kəsmək üçün istifadə etdikləri xüsusi iti bıçaq “gəzədin”, dərinin alt hissəsinə vurulan astarı hamarlamaq üçün işlədilən alət isə “ütgüləvçü” adlanır.

Papaq növləri: Qərbi Azərbaycan şivələrində formasına, tikiliş üslubuna və istifadə olunan dərinin növünə görə çox sayda papaq adı qorunmuşdur:

1 Buxara papaq: Ən qiymətli quzu dərisindən (buxara dərisindən) tikilən, ucları nisbətən sivri və ya düz olan bahalı papaq növü. Yerli əhali arasında buna bəzən “bəy papağı” da deyilirdi.

2 Şələ papaq (və ya Yapıncı papaq): Daha çox çobanların və dağlıq yerlərdə yaşayan yaşlı nəslin istifadə etdiyi, uzun tüklü qoyun dərisindən hazırlanan, soyuqdan və yağışdan yüksək səviyyədə qoruyan böyük papaq növü.

3 Dəbilli papaq: Üst hissəsi qumaş parça və ya məxmərlə bəzədilən, kənarları isə xəzlə haşiyələnən qədim baş geyimi.

4 Qəfəsi papaq: İrəvan çuxuru və Dərələyəz bölgəsində rast gəlinən, nisbətən alçaq və dairəvi quruluşa malik olan usta işi.

Papaqçılıq leksikasında həmçinin papağın içərisinə qoyulan pambıq və ya yun qata “astarlıq”, dərilərin kənarlarının bir-birinə bənd edilməsi prosesinə grows yerli şivədə “bəndləmə” və ya “sırma” deyilir. Bu terminlərin böyük hissəsi qədim türk geyim mədəniyyətinin elementləri olub, bölgənin etnoqrafik kimliyini qoruyub saxlamışdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrindəki peşə-sənət leksikasını etimoloji baxımdan təhlil etdikdə bəzi fundamental elmi nəticələr ortaya çıxır. Bu terminlər əsasən üç qatdan ibarətdir:

1. Qədim türk qatı: Sözlərin böyük əksəriyyəti (məsələn: iy, cəhrə, körük, vəl, yaba, küpə, biz) birbaşa olaraq Mahmud Kaşqarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlinən köklərlə səsləşir. Bu, bölgə əhalisinin avtohton (yerli, köklü) türk tayfaları olduğunu dil faktları ilə sübut edir. (4, 45)

2. Alınma qat (Ərəb və fars mənşəli sözlər): İslam mədəniyyəti və regional ticarət əlaqələri nəticəsində daxil olan sözlərdir (karxana, usta, şagird, zindan, həkkək). Bu sözlər yerli tələffüzə uyğunlaşaraq fonetik dəyişikliklərə uğramışdır (məsələn, karxana -> kərxana, şagird -> şayird).

3. Daxili imkanlar hesabına yarananlar: Region əhalisinin özünün yaratdığı neologizmlər və metaforik adlandırmalardır (məsələn, çəkicin bir növünə “gəbəş” deyilməsi, ip əyirən alətin sürətinə görə “teşir” adlandırılması).

Nəticə olaraq, bunu deyə bilərik ki, Qərbi Azərbaycanın peşə-sənət leksikası Azərbaycan dilinin dialektologiyasında xüsusi çəkiyə malikdir. Bu leksik lay sadəcə quru söz yığımından ibarət olmayıb, regionun əsrlər boyu formalaşmış iqtisadi-sosial həyatını, sənətkarlıq ənənələrini və etnik tarixini özündə yaşadan canlı tarixi sənəddir.

Bu gün həmin şivələrin daşıyıcılarının deportasiyaya məruz qalması bu sözlərin unudulma və sıradan çıxma təhlükəsini yaradır. Ona görə də Qərbi Azərbaycan şivələrindəki peşə-sənət terminlərinin qorunması, lüğətləşdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi dilçilik elmimizin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı :

- 1 Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, "Şərqi-Qərb", 2007.
- 2 Bayramov R. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri və leksikası, Bakı, 2002.
- 3 Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, Bakı, 1983.
- 4 Kaşqari M. Divanü lüğət-it-türk (Tərcümə edən: R.Əsgər), Bakı, 2006.

QƏRBI AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİNDƏ PEŞƏ-SƏNƏT LEKSİKASININ TARİXİ-FİLOLOJİ TƏDQIQI

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Qərbi Azərbaycanın tarixi İrəvan xanlığı, Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz, Ağbaba, Loru, Pəmbək və s. mahallar dialekt və şivələrində qorunub saxlanmış peşə-sənət leksikası tarixi-etnoqrafik və dilçilik müstəvisində kompleks şəkildə tədqiq olunur. Tədqiqatın aktuallığı həmin ərazilərdə əsrlər boyu formalaşmış unikal dil materiallarının, xüsusilə də unudulmaqda olan sənətkarlıq terminlərinin toplanması, sistemləşdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi zərurəti ilə bağlıdır. Regionun spesifik coğrafi mövqeyi, təbii şəraitinin rəngarəngliyi və əhalinin ənənəvi məşğuliyyət sahələri -maldarlıq, əkinçilik, xalçaçılıq, boyaqçılıq, dəmirçilik, dulusçuluq, bənnalıq və s. bu ərazilərdə zəngin və özünəməxsus bir leksik layın formalaşmasına birbaşa təsir göstərmişdir.

Məqalədə müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşən və ya mənası daralan, lakin yerli şivələrin canlı danışq dilində bu günə qədər aktiv şəkildə qorunan sənətkarlıq terminləri funksional-semantik baxımdan təsnif edilir. Tədqiqat zamanı müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilərək, aşkar olunmuş etnoqrafizmlərin və arxaizmlərin qədim türk dili abidələri, məsələn, "*Divanü lüğət-it-türk*", "*Kitabi-Dədə Qorqud*" dastanları və s. ilə genetik əlaqəsi araşdırılır. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, Qərbi Azərbaycan şivələrindəki peşə-sənət leksikası Azərbaycan dilinin dialektologiyasının, tarixi leksikologiyasının və etnolinqvistikasının öyrənilməsində

fundamental elmi əhəmiyyətə malikdir və xalqın maddi mədəniyyət tarixini əks etdirən ən etibarlı mənbələrdən biridir.

Айгюн Багирзаде

**ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-РЕМИСЛЕННОЙ ЛЕКСИКИ В ДИАЛЕКТАХ
ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА**

Резюме

В представленной статье в комплексном порядке — в историко-этнографической и лингвистической плоскостях — исследуется профессионально-ремесленная лексика, сохранившаяся в диалектах и говорах таких исторических областей Западного Азербайджана, как Иреванское ханство, Гейча, Зангезур, Даралаяз, Агбаба, Лору, Памбак и др. Актуальность исследования обусловлена необходимостью сбора, систематизации и передачи будущим поколениям уникальных языковых материалов, сформировавшихся на этих территориях на протяжении веков, и в особенности ремесленных терминов, находящихся на грани исчезновения. Специфическое географическое положение региона, разнообразие природных условий и традиционные сферы занятости населения — скотоводство, земледелие, ковроделие, красильное дело, кузнечное ремесло, гончарное дело, каменная кладка (строительство) и т.д. — оказали прямое влияние на формирование в этих краях богатого и самобытного лексического пласта.

В статье с функционально-семантической точки зрения классифицируются ремесленные термины, которые архаизировались или сузили свое значение в современном литературном языке, но до сих пор активно сохраняются в живой разговорной речи местных говоров. В ходе исследования с использованием сравнительно-исторического метода изучается генетическая связь выявленных этнографизмов и архаизмов с древнетюркскими письменными памятниками, такими как словарь «Диван лугат ат-турк», дастаны «Китаби-Деде Горгуд» и др. Результаты исследования показывают, что профессионально-ремесленная лексика в говорах Западного Азербайджана имеет фундаментальное научное значение для изучения диалектологии, исторической лексикологии и этнолингвистики азербайджанского языка, являясь одним из наиболее надежных источников, отражающих историю материальной культуры народа.

Aygun Baghirzade

**HISTORICAL-PHILOLOGICAL RESEARCH OF PROFESSIONAL
AND CRAFT LEXICON IN THE DIALECTS OF WESTERN AZERBAIJAN**

Summary

This paper presents a comprehensive historical, ethnographic, and linguistic investigation of the professional and craft lexicon preserved within the dialects and sub-dialects of Western Azerbaijan's historical regions, including the Iravan Khanate, Goycha, Zangezur, Daralayaz, Aghbaba, Loru, Pambak, and others. The relevance of this study stems from the urgent need to collect, systematize, and transmit to future generations the unique linguistic material developed in these territories over centuries, particularly the craft terminology that is currently on the verge of oblivion. The region's specific geographical location, diverse natural conditions, and the traditional occupations of its population—such as cattle breeding, agriculture, carpet weaving, dyeing, blacksmithing, pottery, and masonry—directly influenced the formation of a rich and distinctive lexical stratum in these areas.

The article provides a functional-semantic classification of craft terms that have become archaic or have undergone semantic narrowing in the modern literary language, yet remain actively preserved in the living vernacular of local sub-dialects. Utilizing the comparative-historical method, the study explores the genetic connection between the identified ethnografisms and archaisms and ancient Turkic linguistic monuments, such as the "Divanu Lughat it-Turk" and the epic book of "Kitabi-Dede Gorgud". The findings demonstrate that the professional and craft lexicon in the sub-dialects of Western Azerbaijan holds fundamental scientific significance for the study of Azerbaijani dialectology, historical lexicology, and ethnolinguistics, serving as one of the most reliable sources reflecting the history of the nation's material culture.

Rəyçi: professor Hüseyn Əsgərov